

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی- پژوهشی

سال یازدهم- شماره چهارم- زمستان ۱۳۹۷- شماره پیاپی ۴۲

بررسی سبک ادبی اشعار لامعی گرگانی

(ص ۸۱-۹۸)

محمد گلستانی^۱ (نویسنده مسئول)، عبدالله حسن زاده میرعلی^۲

تاریخ دریافت مقاله: زمستان ۹۵

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: زمستان ۹۵

چکیده

در سبک‌شناسی اشعار و متون، لازم است که سطوح زبانی، ادبی و فکری مورد بررسی قرار گیرد تا از این طریق بتوان جوهر و ماهیت اصلی شعر و نثر را شناسایی کرد و در جهت ارتقای لطافت روح و التذاذ ادبی از آن بهره برد. در این مقاله، سبک‌شناسی شعر لامعی گرگانی در سطح ادبی مورد بررسی قرار گرفت تا از این طریق، ویژگیهای ادبی مسلط بر شعر این شاعر، بازبینی و تحلیل شود. با توجه به اینکه در دوره لامعی، شعر فارسی اندک اندک به سوی پیچیدگی و ظرافتهای ادبی پیش می‌رود، ولی هنوز ویژگیهای ادبی دوره شادخواری و واقعیتگرایی حاکم است، پس باید شعر لامعی متأثر از ویژگیهای دوره شادمانی و واقع بینی باشد. در ادامه برای نیل به این هدف، ویژگیهای ادبی اشعار او بررسی می‌شود. شناسایی ویژگیهای ادبی شعر لامعی برای دستیابی به ویژگیهای غالب بر اشعار دوره انتقال از سبک خراسانی به سبک عراقی حائز اهمیت است. در این پژوهش، به این پرسشها که ویژگیهای ادبی شعر لامعی بیشتر چه مواردی را بیان میکند و آیا شعر لامعی از ویژگیهای ادبی حاکم بر سبک خراسانی فاصله گرفته است؟ پاسخ داده میشود.

کلمات کلیدی: سبک‌شناسی، سبک خراسانی، سطح ادبی، شعر لامعی گرگانی.

^۱ - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان (Mohammad.golestani90@yahoo.com)

^۲ - دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان (a.hasanzadeh@semnan.ac.ir)

۱- مقدمه

لامعی گرگانی از شاعران سده پنجم و از گویندگان شعر فارسی است که در دربار سلجوقیان به مدح میپرداخت. از احوال او اطلاع دقیقی نداریم و آنچه در کتابها و تذکره‌ها آمده است، نادرست و مبهم می‌باشد. ولی مسلم است که او شاعر دربار سلجوقیان بوده‌است. وی در دربار سلجوقیان، عمید الملک کندری و خواجه نظام الملک را که از وزیران سلجوقی بوده‌اند، مدح گفته است. بهترین منبع درباره زندگی شاعر، دیوان وی می‌باشد که در آن به پاره‌ای از وقایع زندگی خود اشاره کرده‌است. وی در اوایل سده پنجم هجری در بکرآبادگرگان به دنیا آمد و در همان محیط نشو و نما یافت. (تاریخ ادبیات در ایران، صفا: ۲، ۳۸۶-۳۸۹)

۲- پیشینه پژوهش

در زمینه سبک‌شناسی شعر لامعی گرگانی تا جایی که نویسنده جستجو کرده پژوهشی صورت نگرفته است. با این حال سعید نفیسی (۱۳۵۲) در دو مقاله تحت عنوان «لامعی گرگانی»، به زندگینامه، ممدوحان و معاصران لامعی پرداخته است. همچنین یلمه‌ها (۱۳۹۰) در مقاله «تأثیر سروده‌های عربی بر اشعار لامعی گرگانی»، و نجاریان (۱۳۹۰) در مقاله «تأثیرپذیری اشعار لامعی از معلقه امر و القیس»، به صورت تطبیقی به بررسی تأثیر اشعار عربی بر اشعار لامعی پرداخته‌اند. دادفر و سلمانی (۱۳۹۱) نیز در مقاله «خروج از نرم تشبیه در شعر سبک خراسانی»، تشبیه را در سبک خراسانی بررسی کرده‌اند و چند مثال هم از شعر لامعی در مقاله خود ارائه کرده‌اند.

۳- سبک‌شناسی شعر لامعی گرگانی در سطح ادبی

در این سطح، قالبهای شعری، صنایع بیانی، منابع الهام صور خیال (صنایع بیانی) و صنایع بدیع معنوی در شعر لامعی بررسی میشود.

۳-۱- قالبهای شعری

عمده‌ترین قالب شعری لامعی، قصیده است. جز در چند مورد، تمامی اشعار شاعر در قالب قصیده سروده شده‌است. بلندترین قصیده دیوان لامعی، ۵۷ بیت دارد با مطلع:

لب است آن یا گل حمرا، رخ است آن یا مه تابان

گل آگنده به مروارید و مه در غالیه پنهان

(دیوان لامعی گرگانی: ۶۲۶/۷۸)

^۱ - «بکرآباد» نام نیمی از شهر گرگان و نام نیمه دیگرش شهرستان است. (لغتنامه، دهخدا، ج ۴: ۴۹۱۹)

^۲ - عدد سمت راست، بیانگر شماره صفحه و عدد سمت چپ، بیانگر شماره بیت است.

در میان قصایدی که دارای تغزل میباشند، علاوه بر قصیده ۵۷ بیتی وی، به دو قصیده ۵۶ بیتی، دو قصیده ۵۴ بیتی، دو قصیده ۴۸ بیتی و قصاید ۴۷، ۴۲، ۳۷، ۳۶ و ۳۰ بیتی میتوان اشاره کرد. تمام قصیده های کامل او که در دیوان موجود آمده است، شریطه دارند. بنابراین، ساختار قصیده های مدحی در چنین قصیده هایی، کامل است. لازم به ذکر است که علاوه بر قصیده، قطعه، مسقط و ترکیب بند هم در اشعار باقیمانده از شاعر دیده میشود.

۳-۲- صنایع بیانی

کزازی در تعریف بیان میگوید: «بیان دانشی است که در آن از چگونگی بازگفت و بازنمود اندیشه ای به شیوه های گونه گون سخن می رود.» (زیباشناسی سخن پارسی (۱)، بیان، کزازی: ۳۰) در شعر لامعی گرگانی، صنایع بیانی از قبیل تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز بررسی میشود:

۳-۲-۱- تشبیه

فتوحی میگوید: «تشبیه، مناسبترین روش برای مقصودی است که ذهن و نگرش سنتی از شعر و تصویر شعری میطلبد. تشبیه بهترین ابزار برای بیان محاکات و تقلید از طبیعت و حقیقت- نمایی است.» (بلاغت تصویر، فتوحی: ۸۹)

انواع تشبیه به لحاظ ساختار معنوی در شعر لامعی بدینگونه است:

الف) مشبّه و مشبّه به هردو حسّی: این نوع تشبیه، در سبک خراسانی رایج بوده است. تشبیهات حسّی به حسّی ساده میباشند و قابلیت بیشتری برای دریافت دارند. فتوحی میگوید: «تشبیهات حسّی به حسّی، ساده ترین نوع تجربه خیال و بازتاب جهان محسوس در ذهن شاعر است. در سطح تشبیه حسّی به حسّی، مؤلف پو سته و لایه بیرونی امور را با هم مرتبط میبیند.» (سبکشناسی (نظریه ها، رویکردها و روشها)، فتوحی: ۳۰۷).

تا بامداد هر شب آواز عندلیب آید همی چو ناله چنگ از چنارها
(همان: ۷/۲)

بُتی معشوق دیدم ابروی او به کردار کمان و غمزه چون تیر
(همان: ۳۳۳/۴۱)

ب) مشبّه عقلی، مشبّه به حسّی: شمیسا در مورد این تشبیه میگوید: «تشبیه عقلی به حسّی، رایجترین نوع تشبیه است، زیرا غرض از تشبیه تقریر و توضیح حال مشبّه است و اگر مشبّه به محسوس باشد، مشبّه معقول به خوبی در ذهن مجسم و تبیین میشود.» (بیان، شمیسا: ۷۸-۷۷)

نم شد به مثل باده، غم شد به مثل آتش با آتش نزدیکی هرگز نبُود نم را
(همان: ۵۰/۶)

در این نوع تشبیه، لامعی هنرنمایی کرده است و کلام خود را با تشبیه حسّی رونق بخشیده و از این طریق، سعی در تبیین خواسته ها و ذهنیات خود داشته است. لامعی با توسل به این نوع

تشبیه، کلام خود را از حالت رکود بیرون آورده و بر مؤثر بودن آن افزوده است و این نشانه هنرمندی او در تبیین وقایع بوده است.

ج) مشبه حسّی، مشبه به عقلی: شمیسا میگوید: «اینگونه تشبیهات، در قرن پنجم در ادبیات فارسی آغاز میشود و نوعی نوآوری است.» (همان: ۸۰)
چون روضه‌های رضوان آراسته شود زان بارها به دُرّ و به دیبا قفارها
(همان: ۱۹/۳)

به چشم اندر خیال او به نیکویی چو در شب مه
به گوش اندر حدیث او به شیرینی چو در تن جان
(همان: ۶۳۵/۷۹)

د) مشبه عقلی، مشبه به عقلی: علوی مقدم و اشرف‌زاده در مورد بلاغت این نوع تشبیه میگویند: «از جهت بلاغی، این نوع تشبیه چندان بلاغتی ندارد، زیرا دریافت وجوه اشتراک بین دو امر معقول، کاری دشوار است.» (معانی و بیان، علوی مقدم و اشرف‌زاده: ۱۰۰)
فرهنگ و جود اندر جهان، همچون دو روحند این و آن

این را دل خواجه مکان، آن را کف خواجه محل
(همان: ۴۹۸/۶۳)

اینگونه تشبیه در شعر لامعی بسیار اندک است. این امر نشانه آن است که لامعی از هنجار سبک خراسانی، زیاد عدول نکرده است. به هر حال، وجود این نوع تشبیه در شعر لامعی، آغاز تحوّل را نشان میدهد که در سبک شعر این دوره، وارد شده است و لامعی هم در این تحوّل، در ابتدای راه است.

انواع تشبیه به لحاظ ساختار بیرونی (صوری)، در شعر لامعی بدینگونه است:
۱) تشبیه مفصل: «به تشبیهی که وجه شبه در آن ذکر شده باشد، تشبیه مفصل گویند.» (بیان، شمیسا: ۷۰).

شاخ گل بود به باغ اندر هنگام بهار خوب و آراسته مانده طاووسی نر
(همان: ۲۸۰/۳۵)

۲) تشبیه مجمل: «به تشبیهی که وجه شبه در آن ذکر نشده باشد، تشبیه مجمل گویند.» (همان)
تا بامداد سبوی رز آمد خزان، خزان شد بر مثال دست بریشم رزان، رزان
(همان: ۷۳۶/۹۱)

۳) تشبیه مرسل (صریح): «تشبیهی است که در آن ادات تشبیه ذکر شود.» (همان)
ولیکن مرد بی‌دینار چون بازی بُود بی‌پر بماند خیره بی‌پر باز چون وقت شکار آید
(همان: ۲۲۶/۲۷)

سیمینبری به قامت، همتای زاد سروی سنگیندلی به خِفَت، هم مثل خیزرانی
(همان: ۱۰۴۹/۱۳۰)

لازم به ذکر است که در تشبیه مرسل، که پرکاربردترین تشبیه در شعر شاعر بوده، حرف اضافه «چون»، پرکاربردترین ادات تشبیه بوده است.

۴) تشبیه مؤکد (بالکنایه): شمیسا در تعریف تشبیه مؤکد میگوید: «ممکن است در تشبیه، ادات تشبیه ذکر نشود که در این صورت به آن، تشبیه مؤکد یا تشبیه بالکنایه یا تشبیه محذود الادات گفته میشود.» (همان.)

اشک من آتش است به رنگ و، به فعل آب هرگز که دید آتش کو فعل آب کرد
(همان: ۱۲۱/۱۵)

گفتنی است که تشبیه مؤکد، کم کاربردترین تشبیه در شعر شاعر بوده است.

۵) تشبیه بلیغ: تشبیهی که در آن نه وجه شبه ذکر شود و نه ادات تشبیه، تشبیه بلیغ نام دارد. (همان: ۷۲) تشبیه بلیغ «مختلترین تشبیه به شمار میرود.» (از زبانشناسی به ادبیات، صفوی، ۲، شعر: ۱۳۰) تشبیه بلیغ در شعر لامعی، به دو شکل اضافی (اضافه تشبیهی) و اضافی به کار رفته است:

گیتی شکارگاهی پُر از شکارهاست دولت شکارِ توست، هنر زان شکارها
(همان: ۴۱/۵)

نسیم خاطر او گر رسد به بحر، شود عبیربوی در او، ریگ و آب، نوش مذاق
(همان: ۴۰۰/۵۰)

اوج زیبایی تشبیه بلیغ زمانی بوده است که شاعر دو تشبیه بلیغ اضافی و غیراضافی را با هم درآمیخته است:

آیا جواهر فرهنگ را ضمیر تو کان دو کفّ تو رُطَبِ جود و رزق را کانا
(همان: ۳۵۰/۴۴)

شاعر به منظور پرهیز از اطناب و توجه به ایجاز در کلام خویش از تشبیه بلیغ بسیار بهره برده است. تشبیه بلیغ غیراضافی نسبت به تشبیه بلیغ اضافی، اغراق آمیزتر بوده و بیشتر مورد توجه وی بوده است.

۶) تشبیه ملفوف: آن است که «چند مشبّه (حداقل دو تا) جداگانه ذکر شود و سپس مشبّه- به‌های هر کدام به ترتیب، جداگانه گفته شود. پس اینگونه تشبیه مبتنی بر صنعت بدیعی لفّ و نشر است.» (بیان، شمیسا: ۱۳۱)

می با گل و شمشاد موافق بُود و هست رنگ لبِ او می، رخ و زلفش، گل و شمشاد
(همان: ۹۹/۱۲)

چشم و رخ تو نرگس باز است و گل سرخ
گل مست شده بی می و نرگس شده مخمور
(همان: ۳۰۴/۳۸)

لازم به به ذکر است که شاعر در تشبیه ملفو، فقط به مضمون عشق پرداخته است.
(۷) **تشبیه مفروق:** «عبارت از آن است که شاعر چند تشبیه بیاورد که هر مشبّه به همراه و در کنار مشبّه خود باشد.» (معانی و بیان، علوی مقدّم و اشرفزاده: ۱۰۶)

بازار ز رنگ او چون کلبه بزّاز
پالیز ز بوی او چون خانه عطّار
(همان: ۲۷۱/۳۳)

(۸) **تشبیه تسویه:** آن است که «برای چن مشبّه یک مشبّه به بیاورند؛ یعنی، آن چند مشبّه را به لحاظ حکمی (وجه شبه) یکسان و مساوی در نظر گیرند.» (بیان، شمیسا: ۱۳۲)
چون بزمگه خواجه عمید است که و دشت
با خرّمی جنت و با نیکویی گنگ
(همان: ۴۲۹/۵۴)

ماده یکی جدر به کردار بدر
پایش و گردنش به سان هلال
(همان: ۴۵۲/۵۷)

(۹) **تشبیه جمع:** «عکس تشبیه تسویه است؛ یعنی، برای یک مشبّه، چند مشبّه به می آورند.» (همان)

نهار و لیل را ماند نبشته آن خط کاغذ
همان زان نفع و ضرّ آید کز آن لیل و نهار آید
(همان: ۲۲۰/۲۷)

رُخی رنگین به بویی چون گل سبب
لبی شیرین به گونه چون می و شیر
(همان: ۳۳۴/۴۱)

یکی از ویژگیهای سبک خراسانی، تمایل به تشبیههای تفصیلی است و تشبیه جمع که در آن برای یک مشبّه، چند مشبّه به می آورند، گونه‌ای از تشبیه تفصیلی میتواند باشد که مورد توجه لامعی در شعرهایش بوده است.

(۱۰) **تشبیه معکوس یا مقلوب:** تشبیه معکوس یا مقلوب بر دو نوع است: نوع اوّل آن است که «نخست مشبّه‌ی را به مشبّه‌بھی تشبیه کنند و سپس جای مشبّه به و مشبّه را عوض کنند؛ یعنی، مشبّه به را در حکم مشبّه و مشبّه را در حکم مشبّه به گیرند.» (همان: ۱۳۳)

سمّ قاتل به یاران بر، کند همچون نسیم گل
نسیم گل به خصمان بر، کند همچون سمّ قاتل
(همان: ۵۳۴/۶۷)

نوع دوم تشبیه معکوس آن است که «گاهی به جهت مبالغه یا به سبب تناسلی، مشبّه به بر مشبّه مانند میشود، بالنتیجه در تشبیه مقلوب یا معکوس مشبّه را مشبّه به قرار میدهند، به ادّعای اینکه وجه شبه در آن نیرومندتر است.» (معانی و بیان، تجلیل: ۵۵-۵۶)

رخ شقایق چون روی نیکوان گه شرم
کَانَ حُمُرُهُ اوراقها دم مهراق
(همان: ۳۸۵/۴۹)

لامعی با استفاده از نوع دوم تشبیه معکوس، که نوعی نوآوری است، تصاویر ذهنی خلق کرده و بر مبالغه تشبیه‌های خویش افزوده است.

(۱۱) **تشبیه مضمّر:** کزآزی میگوید: «تشبیه نهان آن است که سخنور به راستی تشبیهی را در سخن خود آورده باشد، اما ساخت تشبیه، آشکارا در سخن به کار گرفته نشده باشد؛ آنچنانکه گویی خواست او تشبیه نبوده است.» (زیباشناسی سخن پارسی (۱)، بیان، کزآزی: ۷۶)

مشکین سر زلفین تو هر گه که بیچند
سوزند همی گوی مُعَنَبَر به دو مجمر
(همان: ۲۹۳/۳۶)

در این نمونه به صورت مضمّر، زلفهای معشوق به دو مجمر، و پیچش سر زلف وی به گوی مُعَنَبَر مانند شده است.

(۱۲) **تشبیه مشروط:** آن است که «شباهت بین مشبّه و مشبّه‌به، در گروه شرطی است که آن را ذکر میکنند.» (بیان، شمیسا: ۱۳۷)

قلم در دست او ماهیست اندر بحر پنداری
اگر زرین بُود ماهی و باشد بحر دُرافشان
(همان: ۶۷۵/۸۴)

شاعر از تشبیه مشروط فقط یک بار و آن هم در مدح بهره برده است.

(۱۳) **تشبیه تفضیل:** آن است که «مشبّه را به چیزی تشبیه کند و سپس از گفته خود عدول کرده، مشبّه را بر مشبّه‌به ترجیح نهند.» (همان) این تعریف جامع و مانع نیست، زیرا در شعر لامعی، تشبیه‌های تفضیلی معمولاً این ساختار را ندارند، بلکه از مفهومشان، تفضیل دریافت میشود:

ماه با رویش سیاه و مُشک با زلفش سفید
تیر با مزگانش کُند و سرو با قدش قصیر
(همان: ۳۲۱/۴۰)

نبید با دولب او به رنگ بود خجل
چراغ با دو رخ او به روشنی دریوش^۱
(همان: ۳۵۸/۴۵)

لامعی با استفاده از این نوع تشبیه، که نوعی هنجارگریزی و آشنایی زدایی محسوب میشود، توانسته است تشبیه‌های رنگ‌باخته و کهنه را نو سازد. در شعر وی، تشبیه‌های تفضیلی معمولاً با تشبیه مضمّر همراه بوده است.

^۱ - کَریوش: درویش، بینوا .

۱۴) تشبیه مرکب: آن است که هر دو طرف تشبیه یا یکی از آنها، «یک هیأت ترکیبی است. « (همان: ۸۹) در واقع، آمیخته از چند چیز است. تشبیه مرکب در شعر لامعی، به دو شکل مفرد به مرکب و مرکب به مرکب به کار رفته است:

عارضی دارد چون رسته بر آتش گل سرخ دود آن، گونه آن زلفِ گره گیر فتیل
(همان: ۵۵۰/۶۹)

زلفِ مشکین وی و حلقه رنگینش چنانک در شب تیره برافروخته زرین قندیل
(همان: ۵۵۴/۷۰)

موضوع تشبیه‌های مرکب شاعر، مدح مملوح، وصف معشوق و بیشتر وصف آسمان، ستارگان و... بوده است.

۱۵) تشبیه حروفی: تشبیهی است که مشبّه یا مشبّه به آن، یکی از حروف الفبا باشد.

الفها نیزه و نونها کمان و میمها درقه همه حرفی دگر هم زین نهاد و زین عیار آید
(همان: ۲۱۸/۲۷)

دردم همه زان تُرکِ پریچهره که دارد بالاش، قوامِ الف و زلف، خمِ دال
(همان: ۴۴۹/۵۶)

وجود انواع تشبیه در شعر لامعی، به روشنی این مسأله را برای ما آشکار میکند که این ترفند کلامی، وسیله قابل و شایسته‌ای بوده است که شاعر برای رسیدن به اهداف خود، به آن تمایل نشان داده است. و از میان شیوه‌های بیانی، بیشتر به این شیوه توجه داشته است. محور بیشتر تشبیه‌های وی، متناسب با سه مضمون عشق، توصیف و مدح بوده است. توجه شاعر به امور و نوع حسّی تشبیه، هاله‌ای از کلمات حسّی را در شعر وی ایجاد کرده است. البته شاعر نیم‌نگاهی نیز به تشبیه‌های عقلی داشته است که از نظر سبک شناسی خروج از نُرم و یا عدول از هنجار محسوب میشود. با این همه، امور حسّی بر امور عقلی در شعر او غلبه دارند.

۳-۲-۲- استعاره

انواع استعاره در شعر لامعی بدینگونه است:

الف) استعاره مصرّحه: استعاره مصرّحه در شعر لامعی، به سه شکل مصرّحه مجرّده، مصرّحه مرشّحه و مصرّحه مطلقه به کار رفته است:

بفریفتی از دور دلم را به دو غَیْهر بستی به دو زنجیر و سپردی به دو کافر
(همان: ۲۹۲/۳۶)

«غَیْهر» و «کافر» استعاره مصرّحه از چشم، و «زنجیر» استعاره مصرّحه از زلف است.

برآرد سرگل از گلزار و زندان بشکند لاله بیفتد شنبلید از بار و آذرگون به بار آید
(همان: ۱۷۹/۲۲)

«زندان» استعاره مصرّحه مجرّده از غنچه است و گل، گلزار، شنبلید و آذرگون (=گل همیشه بهار) از ملائمت غنچه (مشبّه) است.

گه لام را گسست همی از برِ الف گه میم را بخت کرانه همی به سین
(همان: ۸۸۶/۱۱۰)

«لام» استعاره مصرّحه مرّحه از زلفِ برگشته، «الف» استعاره مصرّحه مرّحه از قامت، «میم» استعاره مصرّحه مرّحه از لب و «سین» استعاره مصرّحه مرّحه از دندان است و لام، الف، میم و سین (مشبه‌ها) هر یک برای دیگری ملائم محسوب میشود.

به میم اندرون بود سی نجم تابان به دال اندرون بود روشن هلالی
(همان: ۱۰۳۸/۱۲۸)

«میم» استعاره مصرّحه مرّحه از لب و «دال» استعاره مصرّحه مرّحه از زلف است و میم و دال (مشبه‌ها) هر یک برای دیگری ملائم محسوب میشود. «نجم تابان» استعاره مصرّحه مرّحه از دندان و «روشن هلال» استعاره مصرّحه مرّحه از رخسار است و نجم تابان و روشن هلال (مشبه‌ها) هر یک برای دیگری ملائم محسوب میشود.

استفاده شاعر از حروف الفبا در تشبیه حروفی و استعاره مصرّحه مرّحه، نشان از هنرمندی و توانمندی وی برای بیان مفاهیم ایجاد شده در ذهن او دارد که به هر نوع وسیله و امکانی دست میبازد تا نظر خود را به خواننده القا کند.

دل من نرگس تو بُرد به افسون و به سحر دل من سنبل تو بُرد به دستان و به کین
(همان: ۹۴۰/۱۱۶)

«نرگس» استعاره مصرّحه مطلقه از چشم است و افسون و سحر از ملائمت هنری چشم (مشبه)، و سنبل از ملائمت نرگس (مشبه‌ها) است. «سنبل» استعاره مصرّحه مطلقه از زلف است و دستان و کین از ملائمت هنری زلف (مشبه)، و نرگس از ملائمت سنبل (مشبه‌ها) است.

ب) استعاره مکنّیه: استعاره مکنّیه در شعر لامعی، به سه شکل اضافه استعاری، فک اضافه و اسنادی به کار رفته است:

به وهم چرخ، عالی قصر او خرم بهشت آید به چشم دهر، روز بار او روز شمار آید
(همان: ۲۱۶/۲۶)

کند بر گل همی جولان زره پوشیده زلف وی زره پوشیده زیباتر که باشد مرد در جولان
(همان: ۶۲۷/۸)

بدی ز آفاق بفکندی، در او نیکی پراگندی ستم را بیخ برکندی، شکستی فتنه را ارکان
(همان: ۷۲۳/۸۹)

لازم به ذکر است که پرکاربردترین استعاره مکنّیه در شعر لامعی، استعاره مکنّیه اسنادی و کم‌کاربردترین استعاره مکنّیه، به صورت فک اضافه بوده است.

ج) استعاره تبعیه: «استعاره تبعیه در زبان فارسی، استعاره در فعل و صفت است.» (بیان شمیسا: ۱۹۶)

چون بگرید رطلِ او، بر گوهر و دینار خند چون بخند تیغِ او، بر درُغ و بر جوشن گری
(همان: ۹۷۹/۱۲۱)

«گریستن» استعاره از ریختن و سرازیر شدن می از رطل (= پیمانه) است و «خندیدن» استعاره از خونریزی است.

بعد از تشبیه، دومین آرایهٔ بیانی در شعر لامعی استعاره و انواع آن است که شاعر از آن برای تجلّی دادن به ذهنیاتِ خود استفاده کرده است. موضوعِ بیشترِ استعاره‌های وی، مانند تشبیه‌ها، متناسب با سه مضمونِ عشق، توصیفِ طبیعت و مدح بوده است. استعاره‌های به کار رفته در شعر وی، از نوع استعاره‌های قریب و آسان فهم بوده است و استعاره‌های بعید که هنرمندانه و خیال-انگیز و جامع در آنها دیرپاب است، در شعر وی کاربرد نداشته است.

۳-۲-۳- کنایه

شمیسا میگوید: «کنایه ذکر مطلبی و دریافت مطلبی دیگر است و این دریافت عمدتاً از طریق انتقال از لازم به ملزوم و یا برعکس صورت میگیرد.» (همان: ۲۷۹-۲۸۰) کنایه به لحاظ مکنّی‌عنه در شعر لامعی، به سه شکلِ کنایه از موصوف (اسم)، کنایه از صفت و کنایه از فعل یا مصدر به کار رفته است:

گه سخاوت بر هر که او گشاید دست گشاید ایزد بر آسمان ورا ارزاق
(همان: ۴۰۳/۵۱)

«دست گشادن» کنایه از بخشش و احسان کردن (فعل) است.

من همچو از دهانِ خداوند صولجان جسته گه شکارِ خداوند پوستین
(همان: ۸۹۴/۱۱۱)

«خداوند پوستین» وصفی متشکل از مضاف و مضاف‌الیه است که کنایه از روباه (اسم) است.

فاخته مهری، نباید در تو دل بستن که تو هر زمان جفتِ دگر جویی و یارِ نو گری
(همان: ۹۷۳/۱۲۱)

«فاخته مهر» صفتی است که کنایه از بی‌وفا و بی‌محبت (صفت) است.

لازم به ذکر است که از میان انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا، فقط ایما در شعر شاعر کاربرد داشته است. «ایما، کنایه‌ای است که به محض شنیده شدن، عقل سلیم آن را در مییابد.» (همان: ۲۸۶) گر در نگارخانه نگاری مثالِ او چون جانور نمازِ بَرندش نگارها
(همان: ۲۴/۳)

«نماز بردن» کنایه از تعظیم کردن و سجده کردن است.

وارثِ لالهٔ سیراب شد انگورِ سیاه چون شد از لاله روان و آمدش ایّام به سر
(همان: ۲۸۶/۳۵)

«ایّام به سر آمدن» کنایه از مردن است.

گفتنی است که کنایه‌های شاعر از نوع قریب و آسان‌فهم بوده است و کنایه‌های بعید و دیرپاب در شعر وی کاربرد نداشته است. کنایه‌های وی از نوع ایما و بیشتر در افعال بوده است.

۳-۲-۴- مجاز

نمونه‌های مجاز در شعر لامعی:

بهری گرفته از پی رامش قدح به دست برخی کشیده از پی کین ذوالفقارها
(همان: ۱۲/۲)

از واژه «ذوالفقار»، که اسم خاص (شمشیر حضرت علی علیه السلام) است، مطلق شمشیر اراده شده است که مجاز به علاقه ذکر خاص و اراده عام است.

جزمی نبود درمان مر مرد متییم را برنه به کفم باده، برکش ز دلم غم را
(همان: ۴۹/۶)

از واژه «باده»، جام باده اراده شده است که مجاز به علاقه ذکر حال و اراده محل است.

ابلهی کردند و خاریدند سر مر شیر را تا به خون گاو کرد آهنگ، شیر گاوخوار
(همان: ۲۶۲/۳۲)

از واژه «خون»، کشتن اراده شده است، زیرا کشتن معمولاً با خونریزی همراه است که مجاز به علاقه لازم و ملزوم است.

شنبلید آمد و نرگس بدل لاله و گل سیب و نارنج بدیل سمن و سیسنبر
(همان: ۲۸۳/۳۵)

از واژه «گل»، گل سرخ اراده شده است که در ادبیات قدیم کاربرد داشته است که مجاز به علاقه ذکر عام و اراده خاص است.

گردد زبون دیو لعین، چون ببند او را با نگین وهمش چنان آید همین، کآمد سلیمان را بدل
(همان: ۴۹۶/۶۲)

از واژه «نگین»، انگشتری اراده شده است که مجاز به علاقه ذکر جزء و اراده کل است.

در کف تو باد آب رز، بر تنّت اُگسونی و خز در سمع گه شعر رَجَز، گاهی سریع و گه رَمَل
(همان: ۵۱۵/۶۵)

از واژه «آب رز»، شراب اراده شده است که مجاز به علاقه ماکان است.

وفای ایرج و فرهنگِ سلم و فرّ افریدون زبان زال و سهمِ سام و دستِ رستمِ دستان
(همان: ۶۶۴/۸۳)

از واژه «دست»، قدرت اراده شده است، زیرا دست آلت و وسیله قدرت است که مجاز به علاقه آلیت است.

^۱ - آن است که «چیزی را با توجه به آنچه در گذشته بوده، یاد کنیم.» (صورخیال در شعر فارسی، شفیع‌ی‌کنکی: ۱۰۰)

سوی طارم خرام از رز، بر آتش ریز عود و گز
سمور نرم پوش و خز، به جای تیزی و کتان
 (همان: ۶۹۶/۸۶)

از واژه‌های «سمور» و «خز»، پوست سمور و خز اراده شده است که از آن پوستین و جامه میسازند که مجاز به علاقه ذکر کل و اراده جزء است.

بسته هجران و وصلم روز و شب ترسم که تو
 عمر ناگه در سر وصل و سر هجران کنی
 (همان: ۱۰۵۸/۱۳۱)

از واژه «سر»، اندیشه و فکر اراده شده است که مجاز به علاقه ذکر محل و اراده حال است. گفتنی است که کم‌کاربردترین صنعت بیانی در شعر شاعر، مجاز بوده است. در مجازهای وی، معمولاً تازگی و نوآوری آنچنانی دیده نمیشود و بیشتر آنها از عناصری است که در زبان فارسی عصر او، رایج و متداول بوده است.

۳-۳- منابع الهام صور خیال (صنایع بیانی) در شعر لامعی

شاعر به منظور آفرینش تصاویر شعری و نگارین و خیال‌انگیز ساختن کلام خویش، از عوامل و عناصر مختلفی بهره برده است که به گل و گیاه، عناصر فلکی، عناصر رزمی، عناصر و اصطلاحات دینی و اعتقادی، اشخاص و وقایع تاریخی، جواهرات و سیم و زر، پیشه‌ها و حروف میتوان اشاره کرد. نمونه‌هایی از منابع الهام صور خیال (صنایع بیانی) در شعر لامعی:

چون آستین رنگرزان ز آفت خزان
 برگ رزان به شاخ بر از چند رنگ شد
 (همان: ۱۴۵/۱۸)

الفها نیزه و نونها کمان و میمها درقه
 همه حرفی دگر هم زین نهاد وزین عیار آید
 (همان: ۲۱۸/۲۷)

روی تو به مه ماند و دندان به ثریا
 زلفت به شب یلدا، عارض به دوپیکر
 (همان: ۲۹۴/۳۶)

بُتی معشوق دیدم ابروی او
 به کردار کمان و غمزه چون تیر
 (همان: ۳۳۳/۴۱)

بر تو، لامعی، ای نامور وزیر آمد
 چو نزد احمد کعب و چو نزد بشر اسحاق
 (همان: ۴۱۵/۵۲)

باشد چون عابدان روز و شب اندر سجود
 خلق مرا و را هگز نبیند اندر قیام
 (همان: ۶۱۲/۷۶)

^۱ - شاعر در این بیت با در آمیختن حروف و عناصر رزمی، و برقرار کردن تناسب بین آنها، تشبیهی بسیار زیبا ساخته است که نشان از هنرنمایی وی دارد.

بود آسمان چو حلقهٔ انگشتی به وصف ماندهٔ نگین به میان اندرون زمین
(همان: ۸۷۲/۱۰۸)

لعبتانی لشکر تو آورند از روم اسیر زلفشان همچون بنفشه، رویشان چون یلسمین
(همان: ۹۳۲/۱۱۵)

لازم به ذکر است که از میان عوامل و عناصر به کار گرفته شده در تصاویر شعری، گل و گیاه و عناصر فلکی بیشتر مورد توجه شاعر بوده است و وی این دو عنصر را بیشتر در مضمون عشق به کار برده است.

۳-۴-۳- صنایع بدیع معنوی

شمیسا میگوید: «بدیع معنوی، بحث در شگردهایی است که موسیقی معنوی کلام را افزون میکنند.» (نگاهی تازه به بدیع، شمیسا: ۲۵) انواع صنایع بدیع معنوی در شعر لامعی بدینگونه است:

۳-۴-۱- مراعات نظیر

نَفيرِ بلبِل از تیمارِ جفت و نالهُ صَلُصَل گه از بالایِ سرو آید، گه از شاخِ چنار آید
(همان: ۱۸۱/۲۳)

۳-۴-۲- تضاد

«در اصطلاح آن است که کلماتِ ضدّ یکدیگر بیاورند.» (فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی: ۲۷۳)
سفرِ دشوارتر باشد فراوان از حَضَرِ بر وی که پیش اندر مر او را گاه کوه و گاه غار آید
(همان: ۲۲۴/۲۷)

گفتنی است که مراعات نظیرها و تضادهای شاعر، زیاد هنرمندانه نبوده است، بلکه با توجه به سادگی و روانی سخنش، از امور ساده و معمولی انتخاب شده است. شاعر مصادیقِ دیگر تضاد، از قبیلِ مقابله و پارادوکس را نیز در شعرِ خود به کار برده و با قرینه سازی و مقابل هم قرار دادن واژه‌های متضاد و همچنین با خلق تصاویر و ترکیبهای متناقض، بر تأثیر سخنش بر مخاطب افزوده است:

اشک من آتش است به رنگ و، به فعلِ آب هرگز که دید آتش کو فعلِ آب کرد
(همان: ۱۲۱/۱۵)

جفا کردنش بر هرکس، به تأخیر و سکون باشد وفا کردنش با هرکس، به عاجل باشد و عاجل
(همان: ۵۳۱/۶۷)

۳-۴-۳- تلمیح

«اشاراتی است که به بخشی از دانسته‌های تاریخی، اساطیری و فرهنگی و ادبی خواننده میشود.» (موسیقی شعر، شفیعی کدکنی: ۳۱۰)

گرهمی ز آتش، گل روی او را نه شگفت رُست هم ز آتشِ سوزنده گل از بهرِ خلیل
(همان: ۵۵۱/۶۹)

اشاره به داستان حضرت ابراهیم (ع) و در آتش افکنده شدن وی توسط نمرود و گلستان شدن آتش بر وی دارد.

خطِ او تیره و روشن در او الفاظ و معنیها
چو در تاریکی اسکندر بر آبِ چشمه حیوان
(همان: ۸۴/ ۶۷۴)

اشاره به داستان اسکندر و آب حیات دارد و اینکه آب حیات در درون تاریکی است و اسکندر به طلب آن به ظلمات رفت.

شاعر از تلمیح که سبب ایجاز در کلام میشود، برای مضمون سازی بهره برده است. از میان تلمیحات به کار رفته در شعر شاعر، اشارات وی به داستان پیامبران جلوه و برجستگی بیشتری داشته است.

۳-۴-۴- تضمین

«آن است که در اثنای کلام، پاره‌ای یا مصرعی یا بیتی یا چند بیت از دیگری به وام گیرند.» (بلاغت (معانی، بیان و بدیع)، محمدی: ۱۵۴)

شنو که به نَبُود زو به گاهِ مدح و صله
ز خلق شاعر تو شعر قاتِمِ الاعماق
(همان: ۵۲/ ۴۱۸)

قاتِمِ الاعماق برگرفته از بیتی است، از «روبه بن العجاج:
و قَاتِمِ الْأَعْمَاقِ خَاوِی الْمُخْتَرَفُنْ مُشْتَبِهِ الْأَغْلَامِ لَمَاعِ الْخَفَقُنْ»
(شرح ابن عقیل، ابن عقیل، الجزء الاول: ۲۴)

۳-۴-۵- اقتباس

«آن است که سخنور در ترکیب کلام و ترتیب سخن خود، آیه‌ای یا حدیثی یا مسأله‌ای از فقه را بر سیل تبرک و تیمن ایراد کند.» (بلاغت (معانی، بیان و بدیع)، محمدی: ۱۷۹)

بیار باده که آورد باد بوی بهار
أَدِرْ عَلَيْنَا كَأْسًا عَلَى السَّمَاعِ دِهَاقِ
(همان: ۴۸/ ۳۸۰)

اقتباس از آیه شریفه قرآن: «و كَأْسًا دِهَاقًا». (سورة النَّبَأ ۷۸، آیه ۳۴)
لازم به ذکر است که شاعر با توجه به فضای شعرش از آیات قرآن نیز، اقتباس کرده است. اقتباسهای وی از آیات سوره‌های النمل، النَّبَأ، ص، الحاقه، القمر، فرقان و اعراف بوده است.

۳-۴-۶- حُسن تعلیل

مه ایدون زان همی پوید، که مهرِ او همی جوید
که و بیگه همی گوید، ز من طاعت وز او فرمان
(همان: ۸۸/ ۷۱۶)

شاعر علت پویدن ماه آسمان را، جستن مهر و محبت او (ممدوح) دانسته است که علتی خیال-انگیز است. شاعر از حُسن تعلیل که بیانگر روحیه خلاق و خیال‌انگیز او است، در تغزل قصاید و نیز در مدح ممدوح استفاده کرده است.

۳-۴-۷- لفّ و نشر

هَزَبَر و پیل و ماه و مهر و ابر و نیل هر شش را
خجل کردی به تیر و تیغ و رای و روی و دست و دل
(همان: ۵۳۹/۶۸)

لازم به ذکر است که در شعر لامعی، لفّ و نشرها بیشتر در صنعت تقسیم و تشبیه ملفوف مورد استفاده قرار گرفته‌اند.

۳-۴-۸- اغراق (مبالغه و غلو)

کوچک دهنی داری کز خُردی و از تنگی در کام بفرساید مجروح کند دم را
(همان: ۵۲/۷)

نازک اندامی که بر اندام او چون بگذرد باد، از او ماند نشان بر وی چو آهن در خمیر
(همان: ۳۲۰/۴۰)

در خانه او سال سراسر رمضان است تا حشر نبینند عیالانش شوّال
(همان: ۴۵۴/۵۷)

صنعت اغراق (مبالغه و غلو) که از پویایی ذهن شاعر سرچشمه میگیرد، در شعر وی کاربرد فراوانی داشته است و وی در مدایح و همچنین در توصیفات از این آرایه بهره برده است.

۳-۴-۹- تجاهل العارف

لب است آن یا گلِ حمرا، رخ است آن یا مه تابان
گل آکنده به مروارید و مه در غالیه پنهان
(همان: ۶۶/۷۸)

بازنشناسی کز این هر دو کدامین است حال در یمینِ توست ساغر، یا تو اندر ساغری
(همان: ۱۰۰۸/۱۲۵)

۳-۴-۱۰- ارسال المثل

یادشان آمد کنون آن داستان کآزاده زد «تا نداری پنجه شیران، سر شیران مخار»
(همان: ۲۶۳/۳۲)

چون مجلس او مجلسی، نه دید و نه بیند کسی
گرچه از این دارد بسی، چون جَزَع کی باشد لَعْلَ
(همان: ۵۰۲/۶۳)

^۱ - این بیت، نمونه‌ای از صنعت ابداع است که در آن علاوه بر لفّ و نشر، انواع جناس، واج‌آرایی، مراعات نظیر و سیاق‌الاعداد به کار رفته است.

^۲ - لَعْلَ به جای لَعْلَ، ظاهراً به ضرورت شعری است. (پانویشت دیوان لامعی گرگانی، دبیرسیاقی)

۳-۴-۱۱- ایهام

ایهام در شعر لامعی، به سه شکل ایهام تناسب، ایهام تضاد و ایهام تبادر به کار رفته است: برداشت باز و گفت: «ز بهر شکار کبک لختی بتاخت خواهم در کوهسار اسب» (همان: ۶۹/۹)

«باز» به معنی دوباره است، اما در معنی پرندۀ شکاری با کبک تناسب دارد و ایهام تناسب میسازد. تیغ او را ز آمل ظاهر و باطن ز آجل تیر او را ز قضا گوشه و پیکان ز قدر (همان: ۲۹۱/۳۶)

آمل به معنی آرزو، عمل را هم به ذهن متبادر میکند که با ظاهر و باطن تناسب دارد و ایهام تبادر میسازد.

کنم با وصل و هجران صبر چندانی که بتوانم که باشد صبر، در آغاز زهر و نوش، در پایان (همان: ۶۴۱/۸۰)

«صبر» در مصراع اول به معنی شکیبایی است، اما در معنی میوه تلخ با نوش تضاد دارد و ایهام تضاد میسازد و همچنین با زهر تناس دارد و ایهام تناسب میسازد.

انواع ایهام به ویژه ایهام تناسب، در شعر لامعی کاربرد فراوانی داشته است و نشان میدهد که شاعر به روابط معنایی در آفرینش معنی تأثیرگذار آگاه بوده است و بیتهای هنری فراوانی آفریده است.

۳-۴-۱۲- ابداع

«در اصطلاح آن است که چندین صنعت بدیعی را یک جا بیاورند.» (نقد بدیع، فشارکی: ۱۳۲)

گویی کجا رفت آن صنم، کو بود در عالم غلم خورده دم عذرا به دم، برده دل وامق به دل (همان: ۴۷۶/۶۰)

شاعر در این بیت، جناس زاید (غلم، عالم)، جناس تام (دم اول در مصراع دوم خون، دم دوم در مصراع دوم نفَس)، جناس مُطَرَف (ذر، دم، دل)، جناس ناقص (دل، دل)، واج‌آرایی (صامت د)، تلمیح (داستان عاشقانه وامق و عذرا را تداعی میکند) و همچنین صنایع بیانی، از قبیل استعاره (صنم استعاره مصرحه از محبوب و یار) و کنایه (غلم بودن کنایه از معروف و مشهور بودن) را به کار برده است.

باید دانست که او هنرنمایی شاعر در صنعت ابداع بوده است که چندین صنعت بدیعی را در ابیات خویش به کار برده است. در ضمن این صنعت کاربرد بسیار فراوانی در شعر وی داشته است.

از دیگر صنایع بدیع معنوی که در شعر لامعی کاربرد داشته است، به ارضاد و تسهیم، سؤال و جواب، تقسیم، سیاقه‌الاعداد، تنسیق الصفات، التفات، استثنا، منقطع، حُسن طلب و... میتوان اشاره کرد.

۴- نتیجه‌گیری

سبک‌شناسی شعر لامعی گرگانی در سطح ادبی نشان می‌دهد که قالبهای شعری او، همان قالبهای دوره پیشین و بیشتر در قالب قصیده می‌باشد. وی هرچند از صنایع بیانی و بدیع معنوی برای زیبایی شعرش بهره برده است، ولی اشعار و صنایع شعری او بیشتر به سادگی گرایش دارند. از نظر ساختار معنوی، تشبیه‌های حسی به حسی که در سبک خراسانی برای توصیفات به کار می‌رود، در شعر لامعی هم به همان سادگی باقی مانده است و نسبت به انواع دیگر تشبیه کاربرد بیشتری داشته است. بعد از تشبیه، استعاره، کنایه و مجاز هم در شعر او کاربرد داشته است. استعاره‌ها، کنایه‌ها و مجازهای او نیز ساده و معمولی و فاقد هرگونه نوآوری بوده است. منابع الهام صورخیال (صنایع بیانی) در شعر لامعی، بیشتر همان گل و گیاه و عناصر فلکی به کار رفته در سبک خراسانی بوده است. انواع صنایع بدیع معنوی نیز در شعر لامعی کاربرد داشته است و از آن میان، مراعات نظیر و تضاد بیشتر مورد توجه او بوده است. با توجه به توضیحات ارائه شده، باید گفت که لامعی با آنکه تلاشهای فراوانی در زمینه کاربرد صنایع ادبی انجام داده است، ولی نتوانسته است از هنجارهای ادبی سبک خراسانی فاصله بگیرد و در چارچوب سبک خراسانی باقی مانده است.

منابع و مآخذ

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- از زیانشناسی به ادبیات، صفوی، کورش، (۱۳۸۰)، ۲، شعر، چاپ اول، تهران: انتشارات سوره مهر.
- ۳- بلاغت تصویر، فتوحی رودمجنی، محمود، (۱۳۹۳)، چاپ سوم، تهران: انتشارات سخن.
- ۴- بلاغت (معانی، بیان و بدیع)، محمدی، محمدحسین، (۱۳۹۲)، چاپ چهارم، تهران: انتشارات زوار.
- ۵- بیان، شمیسا، سیروس، (۱۳۹۳)، چاپ سوم از ویراست چهارم، تهران: نشر میترا.
- ۶- «تأثیرپذیری اشعار لامعی از معلقه امر و القیس»، نجاریان، محمدرضا، (۱۳۹۰)، فصلنامه لسان مبین (پژوهش ادب عربی)، علمی- پژوهشی، سال سوم، دوره جدید، شماره ششم، زمستان، صص ۲۳۹-۲۱۸.
- ۷- «تأثیر سروده‌های عربی بر اشعار لامعی گرگانی»، یلمه‌ها، احمدرضا، (۱۳۹۰)، نشریه ادبیات تطبیقی (علمی - پژوهشی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره جدید، سال دوم، شماره ۴، تابستان، صص ۳۲۱-۳۰۱.
- ۸- تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ذبیح‌الله، (۱۳۷۱)، ۲، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات فردوس.
- ۹- «خروج از نرم تشبیه در شعر سبک خراسانی»، دادفر، مجید و سلمانی، حمیدرضا، (۱۳۹۱)، فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)، علمی- پژوهشی، سال پنجم، شماره چهارم، شماره پیاپی ۱۸، زمستان، صص ۸۹-۱۰۶.

- ۱۰- دیوان لامعی گرگانی، لامعی گرگانی، ابوالحسن، (۱۳۸۹)، به کوشش محمد دبیرسیاقی، با همکاری فرهاد قربانزاده، چاپ اول، تهران: انتشارات اشجع.
- ۱۱- زیباشناسی سخن پارسی (۱)، بیان، کزازی، میرجلال‌الدین، (بی تا)، چاپ چهارم، تهران: نشر مرکز.
- ۱۲- سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روشها)، فتوحی رودمجنی، محمود، (۱۳۹۲)، چاپ دوم، تهران: انتشارات سخن.
- ۱۳- شرح ابن عقیل، ابن عقیل، عبدالله، (۱۳۸۱)، الجزء الاول، به تحقیق محمد محی‌الدین عبدالحمید، الطبعة الاولى، تهران: انتشارات استقلال.
- ۱۴- صور خیال در شعر فارسی، شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۷۸)، چاپ هفتم، تهران: انتشارات آگاه.
- ۱۵- فنون بلاغت و صناعات ادبی، همایی، جلال‌الدین، (۱۳۷۱)، چاپ هشتم، تهران: مؤسسه نشر هما.
- ۱۶- «لامعی گرگانی»، نفیسی، سعید، (۱۳۵۲)، مجله آینده، جلد نخستین، سال نخستین، شماره-های ۶ و ۷، چاپ دوم، بهمن‌ماه، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۳۶۷-۳۷۳ و صص ۴۴۳-۴۴۰.
- ۱۷- لغتنامه، دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، چاپ دوم از دوره جدید (۱۵جلدی)، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- ۱۸- معانی و بیان، تجلیل، جلیل، (۱۳۷۴)، چاپ هفتم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ۱۹- -----، علوی مقدم، محمد و اشرفزاده، رضا، (۱۳۹۰)، چاپ دهم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۲۰- موسیقی شعر، شفیعی کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات آگاه.
- ۲۱- نقد بدیع، فشارکی، محمد، (۱۳۸۹)، چاپ چهارم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- ۲۲- نگاهی تازه به بدیع، شمیسا، سیروس، (۱۳۹۳)، چاپ پنجم از ویراست سوم، تهران: نشر میترا.